

Володимир Миколайович Бурдін

Доцент кафедри кримінального права та кримінології юридичного факультету
Львівського національного університету імені Івана Франка

Спiрні проблеми неосудності у кримінальному праві України

На сьогодні у чинному КК України законодавець не забезпечує диференційованого підходу до причин неосудності. Як наслідок згідно ч. 2 ст. 19 КК України причинами неосудності можуть бути тільки різного роду психічні захворювання та розлади. Обмеженість такого підходу, на наш погляд, більш ніж очевидна. Розглядаючи проблеми осудності та неосудності, не можна не враховувати багатофакторність впливів на психічну діяльність людини, а отже і на її можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою. Саме через призму багатофакторності впливів на психічну діяльність необхідно розглянути проблему, яка стосується кримінальної відповідальності тих осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяння в стані, коли вони не могли забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своїми діяннями, якщо в такому стані вони опинилися з власної волі.

Вказана проблема в науковій літературі, як правило, розглядається в контексті дослідження кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сп'яніння¹. Такому певною мірою звуженому науковому підходу до означеної проблеми сприяло і кримінальне законодавство, яке в різні періоди акцентувало увагу саме на особливостях кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сп'яніння². Звісно, що втрата свідомо-вольового контролю

¹ Б.С. Бейсенов, *Алкоголизм: уголовно-правовые и криминологические проблемы*. — М.: Юрид. лит., 1981, с. 80; О.Д. Ситковская, *Психология уголовной ответственности*. — М.: НОРМА, 1998. — с. 183–184.

² В.М. Бурдін, *Кримінальна відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння*: Монографія. — К.: Атака, 2005. — с. 35–43.

особою за своєю поведінкою внаслідок вживання психоактивних речовин є одним із найбільш поширених випадків, які найчастіше зустрічаються у побуті, а тому природно, що саме цим випадкам приділяється найбільше уваги і з боку науковців, і з боку законодавця. Разом з тим, очевидно, що ця проблема виходить далеко за межі проблем, які стосуються особливостей кримінальної відповідальності за злочини, вчинені в стані сп'яніння, хоч і пересікається з ними. Справа в тому, що особа може опинитися в стані, коли втратить можливість здійснювати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою і з інших причин.

Вчені пропонували різне вирішення цього питання. Так, Л.М. Балабанова пропонує доповнити кримінальний кодекс положенням, згідно якого правила про неосудність не повинні застосовуватися в тих випадках, коли особа свідомо привела себе будь-яким способом в стан, в якому не змогла забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, з метою вчинення у такому стані злочину³. Р.І. Міхеєв вважає, що положення про неосудність не повинні застосовуватися до тих осіб, які привели себе до такого стану з власної волі, не залежно від наявності мети вчинити у такому стані злочин. При цьому для позначення такого стану він запропонував використовувати особливий термін „псевдонеосудність”⁴.

Справедливості ради треба відмітити, що вказані пропозиції вчених не є новими для теорії кримінального права та кримінального законодавства. Так, ще у позаминулому столітті аналогічні пропозиції щодо вирішення розглядуваної проблеми, які по суті оформилися у теорію *actio libera in causa*, висловлювали А.О. Кістяківський, М.Д. Сергієвський⁵. В радянський період ця теорія у вирішенні питання про кримінальну відповідальність за злочини, вчинені в стані сп'яніння, чітко простежувалася у КК УРСР 1922 р. та КК УРСР 1927 р. Істотні положення цієї теорії увійшли до ст. 12 Основ кримінального законодавства Союзу РСР та Союзних Республік 1958 р., ч.1 ст. 14 КК УРСР 1960 р., а також до ст. 21 КК України 2001 р.

Треба відзначити, що глибокі коріння має не тільки аргументація доцільності існування цієї теорії, але й критичні зауваження проти неї. Адже не зважаючи на всю зовнішню простоту та доступність аргументації на її користь з точки зору побутової, так званої „життєвої мудрості”, вона має низку суттєвих недоліків з точки зору теорії кримінального права. Одним із перших, висловив критичні зауваження М.С. Таганцев. Серед сучасних українських

³ Л.М. Балабанова, *Судебная психология (вопросы определения нормы и отклонений)*. — М.: Сталкер, 1998. — с. 247–248.

⁴ *Уголовный закон. Опыт теоретического моделирования*, ред. В.Н. Кудрявцев, С.Г. Келина. — М.: Наука, 1987. — с. 73–74.

⁵ А.О. Кістяковский, *Элементарный учебник общего уголовного права с подробным изложением начал русского уголовного законодательства. Часть общая*. — Киев, 1882. — с. 455–459; Н.Д. Сергеевский, *Русское уголовное право. Часть Общая*. — СПб., 1913 — с. 238–239.

вчених аргументованi заперечення наводить А.О. Пiнаєв. Узагальнюючи критичнi зауваження М.С. Таганцева та А.О. Пiнаєва, можна вказати на такi її недолiки:

— по-перше, саме по собi факт доведення особою себе до стану, в якому вона втрачає можливiсть забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своєю поведiнкою, в тому числi i внаслiдок вживання рiзного роду психоактивних речовин, не є злочином, а тому говорити про можливiсть встановлення вини по вiдношенню до цього факту неправомiрно. Поведiнка незлочинного характеру (наприклад, вживання алкоголю навить у великих дозах), яка передує цьому дiянню, не входить в структуру складу злочину в якостi його ознаки чи елемента i тим бiльше не є самостiйною пiдставою кримiнальної вiдповiдальностi;

— по-друге, для встановлення умислу необхідно довести, що особа пiд час вчинення дiяння усвiдомлювала його суспiльно небезпечний характер та передбачала його суспiльно небезпечнi наслiдки, що виключається, коли вона перебувала в станi, в якому втратила можливiсть забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своєю поведiнкою. Особа може заздалегiдь все продумати для вчинення злочину. Але згодом, внаслiдок втрати свiдомо-вольового контролю за своїми дiяннями, вона пiд час безпосереднього їх вчинення вже не може усвiдомлювати їх для того, щоб реалiзувати свої намири. Таким чином, ставити у вину вчинене в таких випадках означало б фактично притягувати до кримiнальної вiдповiдальностi особу лише за сам задум особи, за її намири. Аналогiчна ситуацiя має місце i при необачному доведеннi себе до такого стану, адже особа далеко не завжди може чiтко визначити ту межу, за якою такий стан стає для неї та для оточення небезпечним; з iншого боку, для вiдповiдальностi за необережнiсть необхідно передбачення не злочинної дiяльностi взагалi, а певного злочинного дiяння⁶.

Таким чином, можна стверджувати, що не зважаючи на прийнятнiсть та зручнiсть з практичної точки зору теорiї *actio libera in causa* її ахіллесовою п'ятою залишається неузгодженiсть з принципом кримiнальної вiдповiдальностi за наявностi вини. I як не намагаються її прихильники обґрунтувати збереження цього принципу, очевидно, що встановити вину по вiдношенню до суспiльно небезпечного дiяння, яке було вчинено за вiдсутностi свiдомо-вольового контролю особи за цим дiянням, неможливо.

Треба вiдмитити, що в окремих випадках вченi вiдверто визнають, що законодавець допускає випадки об'єктивного ставлення у вину i навить намагаються обґрунтувати доцiльнiсть такого законодавчого пiдходу⁷. Ми не можемо

⁶ А.А. Пинаев, *Курс лекций по Общей части уголовного права*. Кн. 1 „О преступлении”. — Х.: Харьков Юридический, 2001. — с. 99; Н.С. Таганцев, *Курс русского уголовного права. Часть общая*. Кн. 1. — СПб., 1874. — с. 128–129; Н.С. Таганцев, *Лекции по русскому уголовному праву. Часть общая*. Вып. 2. — СПб., 1888. — с. 496–497.

⁷ В.Г. Смирнов, *Функции советского уголовного права (Предмет, задачи и способы уголовно-правового регулирования)*. — Л.: Изд-во Ленинград. Ун-та, 1965. — с. 126–127.

погодитися з наведеною позицією вчених. Адже системність права не дозволяє допускати існування якихось винятків стосовно дії одного із фундаментальних кримінально-правових принципів — кримінальної відповідальності за наявності вини, не зважаючи на те, що з практичної точки зору такий підхід є цілком прийнятним. Очевидно, що вирішення питання про кримінальну відповідальність особи не залежно від різного роду обставин, які впливали на її інтелектуально-вольову діяльність, повинно відбуватися з урахуванням дії даного принципу.

З огляду на викладене нам видається, що правильно підходять до вирішення вказаної проблеми ті вчені, які пропонують передбачити кримінальну відповідальність за сам факт приведення себе до стану, в якому особа втрачає можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою⁸. На наш погляд, саме таке вирішення цієї проблеми передбачає збереження принципу кримінальної відповідальності за наявності вини, не допускаючи об'єктивного ставлення. Особа не може підлягати кримінальній відповідальності за суспільно небезпечне діяння, вчинене в стані, коли вона не могла забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, проте особа може і повинна в таких випадках відповідати за сам факт приведення себе до такого стану.

Взагалі проблема обґрунтування необхідності встановлення кримінальної відповідальності за сам факт приведення себе у стан, в якому особа втрачає можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, тісно пов'язана, на наш погляд, з проблемою конструювання складів злочинів, які в літературі прийнято називати „деліктами створення небезпеки”. Науковцями вже давно обґрунтовується необхідність створення кримінально-правових норм, в яких би встановлювалася кримінальна відповідальність за сам факт створення небезпеки⁹.

На сьогодні законодавець поширює ст. 21 КК України, яка, безперечно, стосується випадків повного сп'яніння, коли особа втрачає можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, лише на стан сп'яніння. Так, в ст. 21 КК України вказується, що особа, яка вчинила злочин у стані сп'яніння, підлягає кримінальній відповідальності. Проте таке законодавче рішення, не зважаючи на усі його недоліки є ще і непослідовним. Адже бувають випадки, коли особа добровільно приводить себе в стан, в якому вона втрачає можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, який не можна вважати сп'янінням. Наприклад, вживаючи снодійні препарати або свідомо провокуючи у себе психічний розлад особа може привести себе до такого стану, коли втрачає можливість забезпечувати

⁸ Н.С. Лейкина, *К вопросу об обосновании ответственности за преступления, совершенные в состоянии опьянения* // Вестник Ленинградского университета. — 1958. — № 11. — с. 121.

⁹ Т.В. Церетели, *Деликты создания опасности* // Советское государство и право. — 1970. — № 8. — с. 56–57.

свiдомо-вольовий контроль за своєю поведiнкою. З огляду на викладене, на наш погляд, доцiльно було б в КК України передбачити окремі склади злочинiв, якi були би пов'язанi зi створенням небезпеки у зв'язку зi приведенням себе у стан, коли особа не може забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своєю поведiнкою.

Саме такий пiдхiд до вирiшення вказаної проблеми буде максимально узгоджуватися з принципом винної вiдповiдальностi. Особа буде пiдлягати кримiнальнiй вiдповiдальностi за те, в чому вона винна — доведення себе до стану, в якому вона втрачає свiдомо-вольовий контроль за своїми дiяннями. Справа в тому, що, як нам видається, законодавець намагається посилити кримiнальну вiдповiдальнiсть за злочини, вчиненi в станi сп'яніння, саме в зв'язку з тим, що в такому станi особа становить пiдвищену небезпеку для оточення через послаблення або втрату внутрiшнього свiдомо-вольового контролю за своєю поведiнкою. Вiд людини в такому станi можна очiкувати будь-якої поведiнки. Недаремно ж, коли назустрiч йде сильно п'яна людина, бiльшiсть з нас намагаються уникнути зустрiчi з нею i переходять на iншу сторону вулицi.

З урахуванням викладеного нам видається, що в цьому вiдношеннi правильно вирiшується питання про кримiнальну вiдповiдальнiсть осiб, якi привели себе до стану, в якому втратили можливiсть забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своєю поведiнкою в КК ФРН. Так, в § 323-а КК ФРН вказано, що злочином визнається умисне чи з необережностi приведення себе до стану повного сп'яніння за допомогою одурманюючих речовин, якщо в такому станi особа вчиняє iнший злочин, за який не може бути притягнута до кримiнальної вiдповiдальностi тiльки тому, що в її дiяннi немає вини. На наш погляд, аналогiчно має вирiшуватися i питання про кримiнальну вiдповiдальнiсть за вчинення суспiльно небезпечного дiяння, коли особа не могла забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своїми дiяннями, якщо такий стан виник з iнших причин.

Якщо обгрунтовувати встановлення кримiнальної вiдповiдальностi за сам факт приведення особою себе до стану, коли вона втратила можливiсть забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своєю поведiнкою, i, перебуваючи в якому вона вчинила суспiльно небезпечне дiяння, з урахуванням критерiїв кримiналізацiї, то треба вiдзначити таке:

— по перше, коли особа, доводить себе до стану, в якому втрачає можливiсть забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своєю поведiнкою, i, перебуваючи в такому станi, вчиняє суспiльно небезпечне дiяння, то це, на наш погляд, свiдчить як про суспiльну небезпеку дiянь, якi вона вчинила для приведення себе до такого стану, так i про суспiльну небезпеку такої особи;

— по-друге, враховуючи збiльшення кiлькостi населення, якi вживають рiзного роду психоактивнi речовини, випадки вчинення суспiльно небезпечних дiянь в станi, коли особа втратила можливiсть забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своїми дiяннями, досить поширенi;

— по-третє, на сьогодні у випадку вчинення суспільно небезпечного діяннн в стані, коли особа не могла забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своїми діянннми, в якому вона опинилася з власної волі, в тому числі і в результаті добровільного вживання психоактивних речовин, до особи не може бути застосовано взагалі жодних кримінально-правових заходів впливу. Адже зрозуміло, що в таких випадках встановлення вини до вчиненого суспільно небезпечного діяннн буде неможливим;

— по-четверте, життя в сучасному суспільстві вимагає від будь-якої особи постійного контролю за своєю поведінкою. Як видається, наявність загрози притягнення до кримінальної відповідальності за сам факт приведення себе до стану, коли особа втрачає можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своїми діянннми, або не уникнення такого стану з урахуванням того, що в такому стані особа стає неконтрольованою і може вчинити суспільно небезпечне діяннн, буде сприяти підвищенню внутрішнього контролю людини за своєю поведінкою особливо під час вживання нею різного роду психоактивних речовин.

Вказаний підхід до вирішення питання про кримінальну відповідальність осіб, які вчинили суспільно небезпечні діяннн в стані, коли вони втратили можливість забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, на наш погляд, повністю узгоджується з принципом кримінальної відповідальності за наявності вини. Разом з тим, він потребує певного уточнення по відношенню до тих випадків, коли особа свідомо використовує стан втрати нею свідомо-вольового контролю для вчинення злочину. Мова йде про випадки, коли особа, опиняючись у вказаному стані, все ж таки усвідомлює механізм заподіяння нею шкоди об'єктам кримінально-правової охорони, незважаючи на фактичну втрату нею свідомо-вольового контролю. Так, свого часу ще М.С. Таганцев зазначав, що стан повного сп'яніння не може бути підставою виключення відповідальності при бездіяльності в тих випадках, коли особа перебуваючи в такому стані не виконує певного обов'язку¹⁰. Наприклад, охоронець приводить себе до такого стану, для того, щоб інша особа мала можливість викрасти майно, а сам охоронець мав можливість послатися на стан повного сп'яніння як на обставину, що виключатиме його вини, а отже і відповідальність. Або коли лікар, усвідомлюючи, що йому незабаром необхідно буде робити операцію хворому, приводить себе до аналогічного стану. На думку вчених, в таких випадках до уваги необхідно брати те чи усвідомлювала особа в момент приведення себе у такий стан, в якому вона не матиме можливості забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, необхідність вчинення нею певних дій в недалекому майбутньому, коли вона ще буде перебувати у такому стані. Коли особа усвідомлює це і свідомо доводить себе до такого стану, вона повинна відповідати за невиконання в такому

¹⁰ Н.С. Таганцев, *Курс русского...*, с. 137.

станi свого обов'язку. В тих випадках, коли особа привела себе в такий стан до виникнення обов'язку бути обачною, вона не повинна пiдлягати кримiнальнiй вiдповiдальностi¹¹.

Ми цiлком погоджуємося з наведеною думкою вчених. Щоправда, на наш погляд, наведенi аргументи з певними уточненнями можуть бути використанi для обґрунтування кримiнальної вiдповiдальностi особи не тiльки за бездiяльнiсть, але й за дiї, вчиненi у станi, коли особа втрачає можливiсть забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своєю поведiнкою. З першого погляду може видатися, що ми пропонуємо застосовувати той пiдхiд, який вище критикували. Мова йде про встановлення вини наперед по вiдношенню до нейтральної з точки зору кримiнального права поведiнки особи. Але це не зовсiм так. В цьому вiдношеннi необхідно нагадати момент, по вiдношенню до якого вiдбувається вирiшення питання про осуднiсть особи, а отже i питання про встановлення вини. Розглядаючи цю проблему, ми обґрунтували, що таким моментом є початок вчинення суспiльно небезпечного дiяння¹². Наприклад, якщо особа з метою позбавити життя потерпiлого дала йому отруту, яка має подiяти через кiлька днiв, то вирiшення питання про її осуднiсть i вид вини має вiдбуватися саме на той момент, коли потерпiлому була введена отрута. Механiзм заподiяння шкоди об'єктам кримiнально-правової охорони може бути розтягнутий у часi, як це має місце у наведеному прикладi. При цьому для вирiшення питання про осуднiсть особи i встановлення її вини зовсiм не обов'язково, щоб особа зберiгала можливiсть контролювати вже незалежний вiд неї об'єктивний розвиток причинного зв'язку. Для цього цiлком достатньо, щоб вона на момент так би мовити запуску цього злочинного механiзму усвiдомлювала його розвиток та значення своєї поведiнки у цьому причинному ланцюгу.

Таким чином, у випадку вчинення особою суспiльно небезпечного дiяння в станi, в якому вона не могла забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своєю поведiнкою, особа не буде пiдлягати кримiнальнiй вiдповiдальностi за вчинене у такому станi дiяння оскiльки в iншому випадку це суперечило би принципу суб'єктивного ставлення у вину. Адже в такому випадку по вiдношенню до вчинюваного особою дiяння неможливо встановити жодного виду вини — вона є неосудною. Проте, в таких випадках особа повинна пiдлягати кримiнальнiй вiдповiдальностi за те, що опинилася в такому станi з власної волi. Iншими словами той факт, що особа опинилася з власної волi в станi, коли вона втратила можливiсть забезпечувати свiдомо-вольовий контроль за своєю поведiнкою, необхідно розглядати як злочин *suī generis*. Встановлення вини в даному випадку повинно вiдбуватися щодо дiяння особи, яке обумовило такий її стан. Ми вже вказували, що враховуючи багатофактор-

¹¹ Б.С. Бейсенов, указ. роб., с. 123.

¹² В.М. Бурдiн, *До питання про часовi межi осудностi* // Бюлетень Мiнiстерства юстицiї України. — 2007. — № 2. — с. 92–93.

ність впливів на інтелектуально-вольову діяльність особи, можливі різні варіанти потрапляння нею у такий стан. Так, зокрема, особа може власними діями привести себе до такого стану, наприклад внаслідок вживання психоактивних речовин, або не вжити відповідних заходів для того, щоб уникнути впливу на себе різного роду обставин, які спричиняють такий стан особи, наприклад, пасажир маршрутного таксі при різкому гальмуванні свідомо не тримається за поручень. Криміналізація таких діянь і одночасне виключення ст. 21 КК України дозволить зберегти принцип відповідальності за наявності вини, не допускаючи випадків об'єктивного ставлення у вину. Адже лише в такому випадку особа буде відповідати за те, в чому вона винна. Таке вирішення цього питання дозволить одночасно вирішити і іншу законодавчу прогалину, що стосується кримінальної відповідальності особи, яка вчинила суспільно небезпечне діяння в стані, коли вона не могла забезпечувати свідомо-вольовий контроль за своєю поведінкою, в якому вона опинилася через обман, помилку, фізичний чи психічний примус або з інших не залежних від її волі обставин. Зрозуміло, що в таких випадках особа не буде підлягати кримінальній відповідальності ні за вчинене у такому стані діяння, ні за те, що опинилася у такому стані.

Wołodymyr Burdin

Docent Katedry Prawa Karnego i Kryminologii

Wydziału Prawa Lwowskiego Uniwersytetu Narodowego im. Iwana Franki

Sporne zagadnienia niepoczytalności w prawie karnym Ukrainy

W chwili obecnej w obowiązującym kodeksie karnym Ukrainy ustawodawca nie zapewnia zróżnicowanego podejścia do powodów niepoczytalności. Wskutek tego, zgodnie z częścią 2 art. 19 kodeksu karnego Ukrainy powodami niepoczytalności mogą być wyłącznie różnego rodzaju schorzenia i zaburzenia psychiczne. Ograniczoność takiego podejścia, naszym zdaniem, nie podlega wątpliwości. Rozpatrując problemy poczytalności i niepoczytalności, nie możemy nie uwzględniać wieloczynnikowości wpływów na działalność psychiczną człowieka, a w następstwie — na jej możliwość pokierowania swoim zachowaniem. Właśnie przez pryzmat wieloczynnikowości wpływów wywieranych na działalność psychiczną powinniśmy rozpatrywać problem dotyczący odpowiedzialności karnej osób, które dopuściły się czynów społecznie niebezpiecznych w stanie, w którym nie mogły pokierować swoimi czynami, jeśli w taki stan popadły z własnej woli.

Wymieniony problem jest z reguły rozpatrywany w literaturze naukowej w kontekście badań nad odpowiedzialnością karną za przestępstwa popełnione w stanie zamroczenia alkoholowego¹. Podobne w pewnej mierze, ograniczone podejście do tego problemu spowodowane było również ustawodawstwem karnym, które w różnych okresach akcentowało uwagę właśnie na właściwościach odpowiedzialności karnej za przestępstwa popełnione w stanie zamroczenia alkoholowego². Naturalnie, utrata przez osobę świadomej kontroli nad swoim zachowaniem wskutek

¹ B.S. Biejsienow, *Alkoholizm: uogólnowo-prawowyje i kriminologiczeskije problemy*, „Juridyczeskaja literatura”, Moskwa 1981, s. 80; O.D. Sitkowskaja, *Psichologija uogólnowej otwietstwiennosti*, Moskwa 1998, s. 183–184.

² W.M. Burdin, *Kryminalna widpowidalnist' za zloczyny, wczyneni w stani spjaninnia*, Kyjw 2005, s. 35–43.

zażycia substancji psychoaktywnych to jedna z najbardziej rozpowszechnionych, najczęściej spotykanych w życiu codziennym sytuacji, a więc zrozumiałe, że właśnie takim wypadkom jest poświęcana największa uwaga zarówno ze strony naukowców, jak i ze strony ustawodawcy. Jednocześnie nie ulega wątpliwości, że problem ten wychodzi daleko poza ramy kwestii dotyczących właściwości odpowiedzialności karnej za przestępstwa popełnione w stanie zamroczenia alkoholowego, chociaż się z nim krzyżuje. Rzecz w tym, że osoba może popaść w stan, w którym utraci możliwość kierowania swoim zachowaniem, również z innych powodów.

Naukowcy proponowali różne rozwiązania tego problemu. Na przykład L.M. Bałabanowa proponuje uzupełnić kodeks karny w przepis, zgodnie z którym przepisy o niepoczytalności nie powinny być stosowane w wypadku, gdy osoba świadomie wprowadziła siebie w jakikolwiek sposób w stan, w którym nie mogła kierować swoim postępowaniem, w celu popełnienia w tym stanie przestępstwa³. R.I. Michejew uważa, że przepis o niepoczytalności nie powinien być stosowany wobec osób, które wprowadziły siebie w taki stan z własnej woli, niezależnie od obecności zamiaru popełnienia w tym stanie przestępstwa. Dla określenia takiego stanu zaproponował on termin „pseudoniepoczytalność”⁴.

Należy jednak zaznaczyć, że wymienione tu propozycje naukowców nie są nowe w teorii prawa karnego i ustawodawstwa karnego. Jeszcze w dziewiętnastym stuleciu analogiczne propozycje rozwiązania rozpatrywanego problemu składali A.O. Kistiakowski, N.D. Sergijewski⁵. W okresie radzieckim tę teorię w rozwiązaniu zagadnienia o odpowiedzialności karnej za przestępstwa popełnione w stanie zamroczenia alkoholowego można było wyraźnie prześledzić w kodeksie karnym Ukraińskiej SRR z roku 1922 oraz kodeksie karnym Ukraińskiej SRR z roku 1927. Istotne postanowienia tej teorii weszły do art.12 Podstaw ustawodawstwa karnego ZSRR oraz Republik Związkowych z roku 1958, cz.1 art.14 k.k. USRR z roku 1960, a także do art. 21 k.k. Ukrainy z roku 2001.

Należy podkreślić, że głęboko zakorzeniona jest nie tylko argumentacja celowości istnienia tej teorii, lecz także krytyczne uwagi przeciwko niej. Przecież mimo swojej prostoty i łatwości argumentacji z punktu widzenia tak zwanej „mądrości życiowej” ma ona szereg istotnych wad z punktu widzenia teorii prawa karnego. Jako jeden z pierwszych krytyczne uwagi poczynił N.S. Tagancew. Także ukraiński uczone A.O. Pinajew wysunął argumenty podważające tę teorię. Uogólniając krytyczne uwagi N.S. Tagancewa oraz A.O. Pinajewa, możemy wymienić następujące jej wady:

— Po pierwsze, sam fakt wprowadzenia się przez osobę w stan, w którym traci ona możliwość kierowania swoim zachowaniem, w tym wskutek zażycia różnego

³ L.M. Bałabanowa, *Sudiebnaja patopsichologija (woprosy opriedielenija normy i otklonienij)*, Moskwa 1998, s. 247–248.

⁴ *Ugołownyj zakon. Opyt teoreticzeskogo modielirowanija*, red. W.N. Kudriawcew, S.G. Kielina, Moskwa 1987, s. 73–74.

⁵ A.O. Kistiakowski, *Elementarnyj uczebnik obszczego ugołownogo prawa s podrobnym izłożenijem naczał russkogo ugołownogo zakonodatielstwa. Czast' obszczaja*, Kijew 1882, s. 455–459; N.D. Siergiejewskij, *Russkoje ugołownoje prawo. Czast' obszczaja*, Sankt Pietierburg 1913, s. 238–239.

rodzaju substancji psychoaktywnych, nie jest przestępstwem, więc mówienie o możliwości ustalenia winy w stosunku do tego faktu jest nieuzasadnione. Zachowanie o charakterze nieprzestępczym (na przykład zażycie nawet dużej dawki alkoholu), poprzedzające ten czyn, nie wchodzi do zestawu przestępstwa jako jego cecha lub element i tym bardziej nie jest samodzielną podstawą odpowiedzialności karnej.

— Po drugie, w celu ustalenia zamiaru przestępczego należy dowieść, że osoba podczas popełnienia czynu uświadamiała sobie jego społecznie niebezpieczny charakter, co jest wykluczone, jeśli przebywała ona w stanie, w którym utraciła możliwość kierowania swoim zachowaniem. Osoba może w celu popełnienia przestępstwa wszystko zaplanować. Ale później, wskutek utraty możliwości kierowania swoimi czynami, już nie może świadomie realizować swoich zamiarów. W ten sposób przypisanie winy w tym wypadku oznaczałoby faktycznie pociągnięcie osoby do odpowiedzialności karnej tylko za sam pomysł, za jej zamiary. Analogiczna sytuacja występuje również w wypadku nieostrożnego wprawienia siebie w taki stan. Przecież osoba nie zawsze może wyraźnie określić granicę, po przekroczeniu której jej stan stanie się niebezpieczny dla niej i dla otoczenia; z kolei, dla odpowiedzialności za nieostrożność konieczne jest przewidzenie nie działalności przestępczej ogólnie, lecz konkretnego czynu przestępczego⁶.

W ten sposób możemy stwierdzić, że bez względu na akceptowalność i wygodę z praktycznego punktu widzenia piętą achillesową teorii *actio libera in causa* pozostaje sprzeczność z zasadą odpowiedzialności karnej za zaistniałą winę. Chociaż jej zwolennicy argumentują za zachowaniem tej zasady, to nie ulega wątpliwości, że ustalenie winy w stosunku do społecznie niebezpiecznego czynu popełnionego, gdy osoba utraciła możliwość kierowania swoim postępowaniem, jest niemożliwe.

Należy zaznaczyć, że w poszczególnych wypadkach uczeni otwarcie przyznają, że ustawodawca dopuszcza okoliczności obiektywnego przypisania winy i nawet starają się uzasadnić celowość podobnego podejścia ustawodawczego⁷. Nie możemy się zgodzić z przytoczonym stanowiskiem naukowców. Przecież systemowość prawa nie dopuszcza istnienia jakichkolwiek wyjątków odnośnie do działania jednej z fundamentalnych zasad prawa karnego — odpowiedzialności karnej za zaistniałą winę, bez względu na to, że z praktycznego punktu widzenia podobne podejście jest akceptowalne. Nie ulega wątpliwości, że rozwiązanie zagadnienia o odpowiedzialności karnej osoby, niezależnie od różnego rodzaju okoliczności, które wpłynęły na jej sprawność umysłową i wolę, powinno odbywać się z uwzględnieniem działania tej zasady.

Ze względu na powyższe argumenty wydaje nam się, że prawidłowo podchodzą do rozwiązania wymienionego problemu ci uczeni, którzy proponują przewidzenie odpowiedzialności karnej za sam fakt wprawienia siebie w stan, w którym osoba traci

⁶ A.A. Pinajew, *Kurs lekcji po Obszcej czasti ugołownogo prawa*. Kn. 1 „O priestuplenii”, Charkow 2001, s. 99; N.S. Tagancew, *Kurs ruskogo ugołownogo prawa. Czast' obszczaja*, t. 1, Sankt Pietierburg 1874, s. 128–129; N.S. Tagancew, *Lekcyji po ruskomu ugołownomu prawu. Czast' obszczaja*, wyd. 2, Sankt Pietierburg 1888, s. 496–497.

⁷ W.G. Smirnow, *Funkcyji sowietskogo ugołownogo prawa (Priedmiot, zadaczi i sposoby ugołowno-prawnowego riegulirowanija)*, Leningrad 1965, s. 126–127.

możliwość kierowania swoim zachowaniem⁸. Naszym zdaniem, właśnie takie rozwiązanie tego problemu przewiduje zachowanie zasady odpowiedzialności karnej w wypadku obecności winy, nie dopuszczając względów obiektywnych. Osoba nie może podlegać odpowiedzialności karnej za społecznie niebezpieczny czyn popełniony w stanie, w którym nie mogła kierować swoim zachowaniem, jednak osoba może i powinna w podobnych wypadkach odpowiadać za sam fakt wprawienia siebie w podobny stan.

W ogóle problem uzasadnienia konieczności ustalenia odpowiedzialności karnej za sam fakt wprawienia siebie w stan, w którym traci się możliwość kierowania własnym zachowaniem jest, naszym zdaniem, ściśle powiązany z problemem konstruowania zestawów przestępstw, które w literaturze prawnej tradycyjnie nazywane są „deliktami stworzenia niebezpieczeństwa”. Naukowcy już od dawna uzasadniają konieczność opracowania norm prawa karnego, które ustalałyby odpowiedzialność karną za sam fakt stworzenia niebezpieczeństwa⁹.

Obecnie art. 21 kodeksu karnego Ukrainy niewątpliwie dotyczący wypadków całkowitego zamroczenia alkoholowego, w którym osoba traci możliwość kierowania swoim zachowaniem, obejmuje według ustawodawcy wyłącznie wypadki zamroczenia alkoholowego. Artykuł 21 k.k. Ukrainy głosi, że osoba, która popełniła przestępstwo w stanie zamroczenia alkoholowego, podlega odpowiedzialności karnej. Jednak podobna decyzja ustawodawcza, pomimo wszystkich jej wad, jest także niekonsekwentna. Przecież zdarzają się wypadki, gdy osoba z własnej woli wprawia siebie w stan, w którym traci możliwość kierowania własnym zachowaniem, który to stan nie może być zdefiniowany jako odurzenie alkoholowe. Na przykład zażywając preparaty nasenne lub świadomie prowokując własne zaburzenie psychiczne, osoba może wprawić siebie w taki stan, w którym traci możliwość kierowania własnym zachowaniem. Ze względu na powyższe, naszym zdaniem, celowe wydawałoby się przewidzenie w kodeksie karnym Ukrainy oddzielnych zestawów przestępstw, które łączyłyby się ze stworzeniem niebezpieczeństwa w związku z wprawieniem siebie w stan, w którym osoba nie może kierować swoim zachowaniem.

Właśnie podobne podejście do rozwiązywania wymienionego problemu będzie maksymalnie zgodne z zasadą odpowiedzialności za winę. Osoba będzie podlegać odpowiedzialności karnej za to, czego jest winna — wprawienia siebie w stan, w którym traci możliwość kierowania swoim zachowaniem. Rzecz w tym, że naszym zdaniem ustawodawca stara się wzmocnić odpowiedzialność karną za przestępstwa popełnione w stanie zamroczenia alkoholowego właśnie w związku z tym, że w podobnym stanie osoba stwarza zwiększone niebezpieczeństwo dla otoczenia z powodu osłabienia lub utraty zdolności kierowania swoim zachowaniem. Po człowieku w takim stanie możemy oczekiwać różnego zachowania. Nieprzypadkowo większość z nas, spotykając na ulicy mocno pijanego człowieka, dąży do uniknięcia nawet najmniejszego z nim kontaktu.

⁸ N.S. Lejkina, *K woprosu ob obosnowanii otwietstwiennosti za priestuplenija, sowierszennyje w sostojanii opjanienija*, „Wiesticnik Leningradskogo Uniwersiteta” 1958, nr 11, s. 121.

⁹ T.W. Cereteli, *Dielikty sozdanija opasnosti*, „Sowetskoje gosudarstwo i prawo” 1970, nr 8, s. 56–57.

Uwzględniając to wszystko, możemy zaznaczyć, że, naszym zdaniem, zagadnienie odpowiedzialności karnej osób, które wprawiły siebie w stan, w którym utraciły zdolność kierowania swoim zachowaniem, jest prawidłowo rozwiązywane w kodeksie karnym RFN. Między innymi § 323-a k.k. RFN głosi, że za przestępstwo uznawane jest umyślne lub nieostrożne doprowadzenie siebie do stanu całkowitego zamroczenia za pomocą substancji odurzających, jeśli w tym stanie osoba popełnia inne przestępstwo, za które nie może być pociągnięta do odpowiedzialności tylko dlatego, że w jej czynie nie ma winy. Naszym zdaniem analogicznie powinno być rozwiązywane również zagadnienie o odpowiedzialności karnej za popełnienie społecznie niebezpiecznego czynu, kiedy osoba nie mogła kierować swoim zachowaniem, a w taki stan popadła z innych powodów.

Chcąc uzasadnić stosowanie odpowiedzialności karnej za sam fakt wprawienia się przez osobę w stan, w którym utraciła ona zdolność kierowania własnym zachowaniem i przebywając w takim stanie popełniła czyn społecznie niebezpieczny, z uwzględnieniem kryteriów kryminalizacji, musimy zaznaczyć, że:

— Po pierwsze, jeśli osoba wprawia siebie w stan, w którym traci ona zdolność kierowania własnym zachowaniem i przebywając w takim stanie popełnia czyn społecznie niebezpieczny, to, naszym zdaniem, świadczy to zarówno o społecznym niebezpieczeństwie czynów, które ona popełniła, aby wprawić siebie w taki stan, jak i o społecznym niebezpieczeństwie samej osoby.

— Po drugie, uwzględniając wzrost liczby ludności zażywającej różnego rodzaju substancje psychoaktywne, wypadki popełnienia społecznie niebezpiecznych czynów w stanie, w którym osoba utraciła możliwość pokierowania własnym zachowaniem, są dosyć rozpowszechnione.

— Po trzecie, na chwilę obecną w wypadku popełnienia społecznie niebezpiecznego czynu w stanie, gdy osoba utraciła możliwość kierowania własnym zachowaniem, w który wprawiła siebie z własnej woli, w tym w wyniku dobrowolnego zażycia substancji psychoaktywnych, wobec osoby nie mogą zostać zastosowane w ogóle jakiegokolwiek sankcje prawnokarne. Zrozumiałe jest, że w takich wypadkach przypisanie winy do popełnionego społecznie niebezpiecznego czynu jest niemożliwe.

— Po czwarte, życie we współczesnym społeczeństwie wymaga od wszystkich ciągłej kontroli nad swoim zachowaniem. Jak sądzimy, obecność zagrożenia pociągnięcia do odpowiedzialności karnej za sam fakt wprawienia siebie w stan, gdy osoba traci możliwość kierowania swoim zachowaniem lub nieuniknięcia takiego stanu z uwzględnieniem tego, że w tym stanie osoba traci kontrolę i może popełnić społecznie niebezpieczny czyn, będzie sprzyjało wzrostowi kontroli wewnętrznej osoby nad swoim zachowaniem, zwłaszcza w czasie zażywania przez nią różnego rodzaju substancji psychoaktywnych.

Wymienione podejście do rozwiązywania zagadnienia odpowiedzialności karnej osób, które popełniły czyny społecznie niebezpieczne w stanie, gdy utraciły możliwość kierowania swoim zachowaniem, jest naszym zdaniem absolutnie zgodne z zasadą odpowiedzialności karnej za winę. W związku z tym potrzebuje ono pewnego uściślenia

w stosunku do tych wypadków, gdy osoba świadomie wykorzystuje stan utraty przez nią możliwości kierowania swoim zachowaniem do popełnienia przestępstwa. Chodzi o wypadki, gdy osoba, będąc w takim stanie, uświadamia sobie jednak mechanizm wyrządzenia przez nią szkody obiektom chronionym przez prawo karne, nie zważając na faktyczną utratę przez nią zdolności pokierowania swoim zachowaniem. Między innymi N.S. Tagancew zaznaczał, że stan całkowitego zamroczenia alkoholowego nie może być podstawą do wyłączenia odpowiedzialności w tych wypadkach, gdy osoba przebywając w podobnym stanie, nie pełni określonych obowiązków¹⁰. Na przykład gdy stróż doprowadza siebie do takiego stanu, aby inna osoba miała możliwość zrabowania mienia, a sam stróż miał możliwość powołania się na stan całkowitego zamroczenia alkoholowego jako na okoliczność wykluczającą jego winę, więc również odpowiedzialność, albo gdy lekarz wiedząc, że niedługo będzie musiał przeprowadzać operację choremu, wprawia siebie w analogiczny stan. Zdaniem naukowców w takich wypadkach musimy brać pod uwagę to, czy osoba uświadamiała sobie w chwili wprawienia siebie w taki stan, w którym nie będzie miała możliwości kierowania swoim zachowaniem, konieczność poczynienia przez siebie pewnych działań w niedalekiej przyszłości, gdy wciąż będzie przebywać w tym stanie. Jeśli osoba uświadamia to sobie i wprawia siebie w taki stan, powinna ona odpowiadać za niewypełnienie w nim swojego obowiązku. W tych wypadkach, gdy osoba wprawiła siebie w taki stan przed powstaniem obowiązku zachowania ostrożności, nie powinna ona podlegać odpowiedzialności karnej¹¹.

Całkowicie podzielamy przytoczone tu opinie naukowców. Co prawda, naszym zdaniem powyższe argumenty, po pewnym uściśleniu, mogą zostać wykorzystane do uzasadnienia odpowiedzialności karnej osoby nie tylko za bezczynność, lecz także za czynności popełnione w stanie, w którym osoba traci możliwość kierowania swoim zachowaniem. Na pierwszy rzut oka może się wydawać, że proponujemy zastosowanie tego podejścia, które krytykowaliśmy wyżej, czyli ustalenie winy z góry w stosunku do neutralnego z punktu widzenia prawa karnego zachowania osoby. Nie do końca tak jest. W związku z tym musimy przypomnieć o momencie, w stosunku do którego odbywa się rozwiązanie kwestii poczytalności osoby, a więc także zagadnienia ustanowienia winy. Rozpatrując ten problem, uzasadnialiśmy, że takim momentem jest początek popełnienia społecznie niebezpiecznego czynu¹². Na przykład, jeśli osoba w celu pozbawienia życia pokrzywdzonego podała mu truciznę, która miała zadziałać za kilka dni, to rozwiązanie zagadnienia o jej poczytalności i rodzaju winy powinno dotyczyć momentu, w którym pokrzywdzonemu podana została trucizna. Mechanizm wyrządzenia szkody obiektom chronionym przez prawo karne może być rozciągnięty w czasie, tak jak to obserwowaliśmy w przytoczonym przykładzie, przy czym dla rozwiązania zagadnienia o poczytalności osoby i ustanowienia jej winy zbędne jest, aby osoba zachowywała możliwość kontrolowania już niezależ-

¹⁰ N.S. Tagancew, *Kurs ruskogo...*, s. 137.

¹¹ B.S. Biejsienow, *op. cit.*, s. 123.

¹² W.M. Burdin, *Do pytanńia pro czasowi meżni osudnosti*, „Biuletien’ Ministerstwa justycji Ukrainy” 2007, nr 2, s. 92–93.

nego od niej obiektywnego rozwoju więzi przyczynowej. Całkowicie wystarczy, aby w momencie uruchomienia tego mechanizmu przestępczego uświadamiała sobie jego rozwój i znaczenie swojego zachowania w tym łańcuchu przyczynowym.

W ten sposób, w wypadku popełnienia przez osobę społecznie niebezpiecznego czynu w stanie, w którym nie mogła ona kontrolować swojego zachowania, osoba nie będzie podlegać odpowiedzialności karnej za popełniony w takim stanie czyn, ponieważ w innym wypadku przeczyłoby to zasadzie subiektywnego przypisania winy. Przecież w takim wypadku w stosunku do popełnianego przez osobę czynu nie można ustalić żadnego rodzaju winy — jest ona przecież niepoczytalna. Jednak w takich sytuacjach osoba powinna podlegać odpowiedzialności karnej za to, że znalazła się w takim stanie z własnej woli. Innymi słowy, fakt, że osoba wprawiła się z własnej woli w stan, w którym utraciła zdolność pokierowania swoim zachowaniem, należy rozpatrywać jako przestępstwo *sui generis*. Ustalenie winy w tym wypadku powinno odbywać się w stosunku do czynu osoby, który spowodował taki jej stan. Już wspominaliśmy, że uwzględniając wieloczynnikowość wpływów na działalność umysłową człowieka i jego wolę, możliwe są różne warianty popadania w podobny stan. Szczególnie, że osoba może przez swoje własne działania doprowadzić się do takiego stanu, na przykład wskutek zażycia substancji psychoaktywnych lub też nieprzejęcia odpowiednich środków w celu uniknięcia różnego rodzaju okoliczności powodujących taki stan osoby, na przykład gdy pasażer autobusu miejskiego podczas nagłego hamowania świadomie nie trzyma się poręczy. Kryminalizacja podobnych działań oraz równoległe wyłączenie art. 21 k.k. Ukrainy umożliwi zachowanie zasady odpowiedzialności w wypadku winy, nie dopuszczając wypadków subiektywnego przypisania winy. Przecież tylko w takim wypadku osoba będzie odpowiadała za to, czego jest winna. Takie rozwiązanie tego zagadnienia umożliwi równoległe wypełnienie również innej luki ustawodawczej dotyczącej odpowiedzialności karnej osoby, która popełniła społecznie niebezpieczny czyn w stanie, gdy nie mogła pokierować swoim zachowaniem, w który to stan popadła z powodu oszustwa, przymusu fizycznego lub psychicznego lub z innych niezależnych od jej woli okoliczności. Zrozumiałe, że w takich wypadkach osoba nie będzie podlegać odpowiedzialności karnej ani za popełniony w tym stanie czyn, ani też za to, że znalazła się w podobnym stanie.

Summary

The Problems Associated with the Concept of Unsoundness of Mind in the Ukrainian Criminal Law

The problem of soundness and unsoundness of mind is related to many factors which may influence an individual's psyche and, consequently, his or her ability to control his or her

behaviour. It is through this multiplicity of factors influencing the psychological conduct that we should analyse the problem of criminal liability of people who committed socially dangerous acts in a state that made it impossible for them to control their behaviour, if they found themselves in this state of their own will. In the article, the author analyses in particular the significance, from the point of view of criminal law, of a situation in which individuals voluntarily bring themselves to a state in which they become unable to control their own behaviour.